

Р. А. Трифонов

Метамовні фрагменти спогадів Юрія Шевельова – репрезентанти індивідуальної картини світу лінгвіста

Трифонов Р. А. Метамовні фрагменти спогадів Юрія Шевельова – репрезентанти індивідуальної картини світу лінгвіста. Розглянуто основні функції метамови та шляхи їх реалізації в мемуарах Юрія Шевельова, а також способи, у які метамовна рефлексія здатна маніфестувати індивідуальну картину світу. Підкреслено, що метамовні контексти є засобом самопрезентації мовної особистості автора, зокрема, декларують відчуження від мови тоталітарної держави, маркують «свої» фрагменти дійсності, а також розкривають суб'єктивний вимір сприйняття мови лінгвістом. Показано роль метамови в презентації інших особистостей, що про них ідеться в спогадах.

Ключові слова: індивідуальна картина світу, мемуарний дискурс, метамова, мовна особистість, радянська мова.

Трифонов Р. А. Метаязыковые фрагменты воспоминаний Юрия Шевелёва – репрезентанты индивидуальной картины мира лингвиста. Рассмотрены основные функции метаязыка и пути их реализации в мемуарах Юрия Шевелёва. Внимание обращается на то, каким образом метаязыковая рефлексия способна манифестировать индивидуальную картину мира. Подчеркивается, что метаязыковые контексты являются средством самопрезентации языковой личности автора, в частности, декларируют отчуждение от языка тоталитарного государства, маркируют «свои» фрагменты действительности, а также раскрывают субъективное измерение восприятия языка лингвистом. Показана роль метаязыка в презентации других личностей, о которых идет речь в воспоминаниях.

Ключевые слова: индивидуальная картина мира, мемуарный дискурс, метаязык, советский язык, языковая личность.

Tryfonov R. A. Metalingual Fragments from George Y. Shevelov's Memoirs Representing the Linguist's Individual Picture of the World. The main functions of metalanguage and the forms of their realization in George Y. Shevelov's memoirs as well as the ways how metalingual reflection can manifest the individual picture of the world are considered. It is emphasized that metalingual contexts are the means of author's lingual personality self-presentation: in particular, they display the author's estrangement of the totalitarian state language, mark «his own» fragments of reality and uncover the subjective dimension in the linguist's perception of the language. The role of metalanguage in the presentation of other personalities mentioned in the memoirs is also shown.

Key words: individual picture of the world, lingual personality, memoirs discourse, metalanguage, Soviet language.

Говорячи й пишучи про Юрія Шевельова, варто спрямовувати погляд на цю особистість не лише як на мовознавця, але і як на носія мови, у свідомості котрого вона була і науковим поняттям, і ціннісним концептом. Понад те, у цьому варто вбачати окрему наукову проблему: суб'єктивне ставлення людини до предмета свого зацікавлення, своєї праці, своєї життєвої самореалізації привертає увагу тим більше, що у фаховій діяльності особа має ставитися до цього предмета максимально об'єктивно, і Ю. Шевельов цілковито дотримувався такого принципу, відкидаючи будь-які упереджені міркування, хай навіть і зумовлені найсвітлішим патріотизмом чи подібними почуттями. Виділення суб'єктивно-авторського в дискурсі науковців-гуманітаріїв і визначення знакових рис їхніх мовних особистостей – це той напрям студій, який є актуальним у контексті антропоцентричної лінгвістики й водночас дуже мало опрацьованим у сучасному українському мовознавстві, на чому ще в середині 90-х наголосила, пишучи саме про Шевельова, О. Муромцева [7:41–42]. Однією зі спроб такого підходу стала нещодавня монографія І. Синиці, виконана на матеріалі текстів провідних українських учених XIX століття (М. Максимовича, М. Костомарова, О. Потєбні, П. Житецького, М. Драгоманова). Варто погодитися з авторкою в тому, що «тексти науково-гуманітарних досліджень дозволяють нам не тільки аналізувати індивідуально-особистісні риси їхнього автора (лексико-семантичні, комунікативні, соціальні, національні та ін.), вербально відображені в тексті, але й експлікувати рефлексивне бачення “інших” і “себе в інших”» [8:8], варто продовжити її думку й логіку, наголошуючи, що зазначене рефлексив-

не бачення для вченого-гуманітарія є річчю подекуди визначальною і що відбивається таке бачення не тільки у власне наукових текстах, адже існують різні грані мовної особистості, які презентуються по-всякому. Хоча й О. Муромцева, й І. Синиця писали про мову та стиль наукових текстів, слід рухатися далі, слід у різних аспектах пізнавати мовний світ тих персоналій, чий дискурс впливає на загальний напрям сучасної гуманітарної думки.

Спогади Юрія Шевельова «Я – мене – мені... (і докруги)» репрезентують, окрім усього іншого, суб'єктивне наповнення концепту **МОВА** — для жанру мемуарів саме *суб'єктивність* є ключовим словом, іманентною ознакою, що визначає гру «інтерпретацій і самоінтерпретацій» [3:35–38]. Про цей текст із двох частин «В Україні» та «В Європі» дещо написано на сьогодні в літературознавчому аспекті; наприклад, принагідно про нього йдеться і в щойно цитованій праці М. Коцюбинської. Спеціальні ж розвідки мемуарам «Я – мене – мені...», зокрема проблемам часу та пам'яті в них, а також українському вибору Ю. Шевельова, присвятила Т. Гажа [1; 2]. Нині окреслюється й лінгвістичний інтерес до великого і надзвичайно цікавого масиву «літератури особистого документа» (термін польського філолога Р. Зіманда [9:400]), куди належать і спогади. Наприклад, Н. Мазур, яка аналізує в семантико-синтаксичному аспекті мемуари Є. Чикаленка, акцентує ті самі доміанти, що й Т. Гажа в Ю. Шевельова, стверджуючи, що комунікативна дія «Чикаленка-оповідача і Чикаленка-згадувача» найвиразніше виявляється в синтаксичних структурах із семами 'пам'ять', 'час' і характеристиках осіб [5:123]. У контексті мовознавчих досліджень мемуаристи-

ки спогади Ю. Шевельова, без сумніву, заслуговують на увагу як змістовне й вельми оригінальне джерело для вивчення мовної особистості.

Досліджуючи дискурс такого типу, виходимо на індивідуальний вимір поняття «картина світу», для якої, за словами Л. Лисиченко, «важливі три явища, тісно пов'язані між собою: людина – світ – мова» [4:38]. Якщо вдуматись у назву мемуарів Юрія Шевельова, у ній окресляться саме ті три поняття, не більше й не менше: певний декларативний егоцентризм (*Я*, тобто людина) закладено в граматичну схему відмінювання (*я – мене – мені...*), що відсилає насправді до мови, а в дужках – прислівник *довкруги*, який треба ототожнити не з чим іншим, як зі світом. Отже, у відображенні мови в *Я* й варто розібратися, студіюючи зазначені спогади. Далі Л. Лисиченко зауважує: «Для характеристики мовної картини світу з антропологічного погляду вихідною точкою є людина, яка пізнає незалежний від неї світ і створює засоби фіксації та передачі знань про нього іншим людям і для власного пізнання» [там само]. Картина світу, яку досліджую тут, індивідуальна, а мовна особистість у цьому випадку ніби «присвоює» мову. Як і для чого присвоює – з'ясувати це і становить мою мету, яку можна окреслити ще й так: визначити основні функції метамови та шляхи їх реалізації в спогадах Юрія Шевельова, з'ясувати способи, у які метамовна рефлексія здатна маніфестувати індивідуальну картину світу.

Мова – це водночас об'єкт міркування Юрія Шевельова і спосіб вербалізації осмисленого, а отже, тут ідеться про реалізацію метамовної функції мови, про рефлексивність мови, яка, згідно з Н. Мечковською, являє собою семіотичну універсалію [6:21]. За предмет дослідження беру те, що можна назвати метамовними контекстами або фрагментами – більші чи менші ділянки тексту, у яких мова є об'єктом вербалізованого авторського роздуму. Такі метамовні фрагменти серед інших «психологічних самонотаток» стають відображенням тих внутрішніх подій, фіксація яких, за М. Коцюбинською, «важлива як акт пізнання» [3:21].

Спроба узагальнити й типологізувати такі контексти виявляє, що в досліджуваному творі значна їх частина виконує одну з двох функцій: самопрезентації мовної особистості автора або презентації інших особистостей, що про них ідеться в спогадах.

Одним із найважливіших самопрезентаційних метамовних моментів є прагнення автора

протиставити себе радянській системі через оцінні контексти, у яких сказано про мову радянського режиму. Прагматична спрямованість фрагментів тексту часто являє собою викриття брехні, закладеної в тій мові (субмові):

Десь від 1932 року в середніх школах запроваджено так звані «стабільні підручники». Перед тим на ринку було з кожної дисципліни кілька підручників, які між собою конкурували, і вчитель міг сам вибирати, який він хотів радити учням. Тепер це централізовано. Підручники склалися за замовленням Наркомосвіти, там затверджувалися, і після цього цей підручник можна було вживати в школах. Передбачалося, що це мав бути підручник на багато років... Звідси термін «стабільний». Але в дійсності тих років у справу втрутилася ще одна обставина: це були роки терору й масових арештів. А система була така, що коли когось заарештовано, автоматично вилучалися всі книжки даного автора. А що таке траплялося часто, стабільність підручників була дуже нестабільна [10:т.1:188].

Брехня радянської мови в Шевельова – це не просто невідповідність дійсності. Вона пов'язана з насильством, терором, як це ілюстрував попередній приклад, а також виростає з прагнення маніпулювати людьми, підкоряти їх своїй волі через гру словами:

Хоч проповідувано зв'язок з трудящими масами, ніколи перед тим, мабуть, не було такої зливи чужих слів виразно інтелігентського походження. Начальниками були **комісари**, вони керували, бо мали на те **мандати**, вони видавали **декрети**, вони здійснювали **реквізиції** й **конфіскації**... Самі робітники навіть стали **пролетарями**, а їхні клясові вороги були **буржуазія** й поодинокі **буржуа**... Як завжди, мова зраджувала справжню природу нової системи. За пізнішим влучним висловом Дмитра Чижевського, це не була офіційно проголошена диктатура пролетаріату, а диктатура над пролетаріатом. Революцію провадила, нею керувала блянкістська інтелігенція, загоріло-фанатична й нелюдяно-далека від людини взагалі, включно з людиною з народу... Ця інтелігенція гіпнотизувала неграмотне або півграмотне населення принадою незрозумілих слів [10:т.1:52].

Тонке відчуття слова, притаманне авторові спогадів, дає можливість бачити й розкрити зовні безневинні маніпуляції з мовними знаками, захистом від чого стає іронія:

...перейменування «Березоля» на казенний **Театр ім. Т. Г.** (так, обов'язково **Т. Г.**, Тараса, мабуть, звучало б надто націоналістично) **Шевченка** [10:т.1:213].

Казенність такого найменування автор і далі використовує в різних контекстах, як зображуючи загальну атмосферу доби в науці:

Дисертація [Василя Вашенка] була про мову Шевченка (звичайно ж, Т. Г.), і була вона дуже провінційна, дуже слабкенька й дуже відповідна до офіційних вимог [10:т.1:249].

так і різкими штрихами описуючи загальний суспільний лад:

Нищення людей української культури треба було заличувати позірною увагою до культури. Змісту не треба було, помпезних фасад – так. Постишев кинув ідею збудувати грандіозний пам'ятник Шевченкові, звичайно, Т. Г. [10:т.1:214].

Прихованим впливом, маніпуляцією дія радянської системи з її мовою на людину не обмежується: в енкратичному дискурсі є риси прямої агресії. Говорячи про Андрія Хвилю, ідеолога й лідера кампанії з ліквідації «націоналістичного шкідництва» в українському мовознавстві, Шевельов наголошує саме на агресивності мовленнєвої діяльності:

...це була суцільна гістерика погромного типу, в якій ключовими словами були «знищити», «зліквідувати», «викоренити» [10:т.1:189].

Агресія поєднується з розмитістю семантики мовної одиниці, де прагматичний зміст витісняє будь-які семантичні ознаки, і це дає «господарям життя» можливість вільної референції, невмотивованого застосування мовного знака, що зумовлює небезпеку:

Районова газета в певному сенсі – права рука НКВД/КГБ... У тридцять роки вона ще викривала куркулів і так званих підкуркульників, поняття, під яке підводилися всі ті, хто насмілювався критично мислити, незалежно висловлюватися, ухилитися від партією поставлених завдань, хоч би ті особи з жадним куркулем ніколи нічого спільного не мали [10:т.1:170].

Неприйнятні риси мови радянського режиму змушують автора надавати їй знижених номінацій на зразок *жаргон* і відмовлятися мати спільне з цим жаргоном у власному текстотворенні:

Друкувати статті в наукових виданнях – це ще можна було прийняти, але участь у газетах і журналах була і огидна і небезпечна. Огидна, бо треба було писати газетним жаргоном і відповідно до останніх кампаній [10:т.1:256].

Але не лише радянській мові протиставляє себе автор: дуже показовою є причина

відмови від написання статей до газети «Нова Україна», що виходила в окупованому німцями Харкові, у голодний час:

...Я ще праці не мав жадної, а «Нова Україна» не друкувала мене за небажання слухатися наказу писати не «більшевицький», а «жидо-більшевицький». Я вже зовсім був охляв... [10:т.1:325].

В усіх цих випадках маємо потужне відчуження, яке відіграє важливу роль у світоглядному позиціонуванні автора.

Ще один вияв радянської мови, який Юрій Шевельов зауважує і відчуження від якого декларує, – це певна абсурдність, недоречність, неестетичність, враження від яких посилюється тим, що недоречне з огляду на особливості тоталітарної системи може ставати канонічним:

...гістичні промови Постишева [...], в яких улюбленим словом було **вздыбить**, поставити дибки, але залякані перекладачі тепер не наважувалися вільно перекладати з російської і тому зберігали це слово в українському тексті – **поставити дибки партію, село, транспорт, усю Україну...** [10:т.1:213].

Акцентування недоречності маємо в рецепції мовцем радянської практики надавання стандартних ідеологізованих назв:

...в будинку готелю «Спартак», колишній Грандотель (Бог знає, як можна було пов'язати римського раба-повстанця з готельною справою і вигодами для приїжджих) [10:т.1:92].

а також не менш поширеного творення різноманітних і не завжди милозвучних аббревіатур:

...я мав честь і приємність, вступивши до ХІНО, закінчити іншу інституцію з досить непоетичною назвою ХПППО (Харківський педагогічний інститут професійної освіти) [10:т.1:117].

Відчуження на рівні особисто-етичному і суспільному водночас поєднується в сприйнятті обсценної лексики:

...Перший матюк, що я його почув... справив на мене велике враження: кілька днів я носив травму в душі, але мусів її позбутися. Все таки я сам не вилаявся. Натомість пішов на так звані чорні сходи... ножем видряпав страшний текст і заглибини вималював чорнилом... За кілька днів хтось замазав мої три короткі рядки чорним, і після того тільки виразка на стіні правила за *emento mori*. На язичку в мене цих слів не було тоді і ніколи потім [10:т.1:101].

При цьому відчуженню, вербалізованому на метамовному рівні, тут передує певний відголосок словесної магії: дії, описані в цьому пасажі, мають ознаки нехай підсвідомого, але саме магичного сприймання мовного знака. А дальша його об'єктивація дозволяє сприйняти цей тип знаків у конкретних соціокультурних обставинах і позиціонувати стосовно них себе і суспільство, відповідно, позиціонувати себе відносно суспільства:

Згодом матюк в СРСР став ознакою державної системи, хоч і неписаною, і тим більше неписаною, чим більше вживаною [там само].

Водночас слова, мовні одиниці взагалі маркують і певні «свої» фрагменти дійсності, дозволяють концептуалізувати середовище, у якому перебуває автор:

...я глибоко вбирив у себе кожну згадку про недозволене доти, ба навіть кожне вживання самих слів таких, як Україна, не кажучи вже про її велич і незалежність [10:т.1:377];

...верби над течією Дністра, образи Божої Матері й Ісуса Христа в капличках і брамах, солодке привітання «Слава Йисусу!», – це вже була Україна, тоді ще майже незаймана тут [10:т.1:400].

Мовець обережно ставиться до лексичних одиниць, які через постійність їх уживання втрачають первинний зміст і стають семантично спустошеними. Використовуючи таке слово в певному контексті, він мусить звернутися до метамовних засобів і підкреслити, що є вагомі підстави для його вживання, що він усвідомлює специфіку лексеми, але вважає її такою, яка відображує суть сказаного, тільки при цьому треба абстрагуватися від уживаності одиниці в дискурсі:

Він [Василь Сімович] так сердечно, як справді – не за кліше – братів, зустрічав східняків, зі мною включно [10:т.1:374];

Відбувалася велика таїна формування – не біймося заяложеного слова – того, на що нема іншого слова, – як **народ** [10:т.2:294].

Завдяки низці метамовних контекстів в авторському Я досліджуваного твору можна побачити не просто людину певного історичного часу, а саме мовознавця. Не беру тут до уваги ані безпосередніх розповідей про власні дослідження та студії інших науковців, ані коментарів до подій історії мови, як от запровадження, а потім скасування «скрипниківського» правопису. Натомість наголошу на тому, як автор спогадів розкривається на рівні стосунків із мовою в особистому вимірі. Твір містить контексти, у яких мемуа-

рист говорить про сприйняття життєвих явищ, несподівано пропускаючи їх саме крізь цю грань своєї мовної особистості – лінгвіста, і в тому виявляється індивідуальність. Саме так Шевельов пригадує розмови колег, чути під час роботи в архіві:

Улюбленою темою були жінки... Мовилося в архіві про перемоги над жінками (дала – не дала!). Матюкалися не часто, але поза тим речі називалися своїми іменами, звичайно тими, що їх у друку не вживали, а кількість перифраз на статеві поняття була незліченна. Для мене це був справжній мовознавчий університет, хоч був мені досить гидкий, я мимоволі запам'ятовував, але сам ніколи не вживав [10:т.1:94–95].

Отже, мовознавець у мемуарах зберігає емоційні зв'язки з мовою. У тексті зафіксовані почуття, які може викликати мовний знак у суб'єктивному сприйнятті людини, обізнаної з походженням певних форм, певними лінгвальними моделями:

Людина народжується (яке безглузде це **-СЯ!** Таж людина не народжує себе, її народжують, не питаючи її згоди й бажання), її викидають у цей світ [10:т.2:276].

Цікаво, що про це в тексті йдеться двічі: цитований фрагмент узято з останніх сторінок другого тому, але є аналогічне речення-рефлексив і на самому початку мемуарів [10:т.1:15]. Такими почуттями мовцеві дуже хочеться поділитися поза фаховим контекстом. Також на початку оповіді автор рефлексує над займенниками *я* і *мій*, над поняттями приналежності і тотожності, над тим, що в мові *«оте кляте я прослизав між пальців, і ми не можемо його ні з чим асоціювати»* (бо існування словосполучень *моя душа, моє тіло*, подібних до *моя книга*, говорить про якусь ніби окремішність *я* від усього) [10:т.1:9–10]. Тут метамова стає метатекстом: рефлексія над займенниками переростає в пояснення назви мемуарів, загалом у відверте слово читачеві про розпочаті спогади, про те, що головним у них буде пошук *я*. Того *я*, котре стає ніби віссю (а метамовний фрагмент – її видимою частиною, тією, що виступає назовні), на якій тримається загальна будова тексту.

Лінгвіст Шевельов усвідомлює, як відбувається історичний розвиток мови і в який спосіб науковці досліджують мову, зокрема давні писемні пам'ятки. Однак у тексті, де він може собі дозволити розкрити суб'єктивний складник концепту **МОВА**, це все стає приводом для прогнозування не дуже втішної долі власного твору (щойно розпочатого!) і, зрештою, для іронії:

За яких сто років... мова буде застарілою й нековирною, нормальний читач уже того не торкатиме, учений фахівець підрахує, скільки разів ужито однієї граматичної форми чи синтаксичної конструкції, не звертаючи уваги на зміст і чуття [10:т.1:7].

Дуже цікаво, що згадка про фахівця-мовознавця фігурує на першій сторінці тексту, який усього має близько 700 сторінок. Не виключено, що в такий спосіб автор дає зрозуміти, що він у цьому тексті говорить і прагне бути почутим передусім як людина.

Поза сформульованою в назві парадигмою «Я – мене – мені» читач знайомиться з багатьма людьми, котрі зустрічалися на життєвій дорозі Юрія Шевельова, і часто метамова дозволяє зробити виразнішими їхні портрети. Це може відбуватись у два способи.

Перший – характеристика мовлення людини, загальна або на рівні окремих показових уживань. Тут найбільш промовистими для мемуариста стають мовні характеристики особистості з огляду на такі моменти: 1) опозицію «українське / неукраїнське»; 2) складну «систему координат», визначену осями «нормативне / ненормативне» і «природне (спонтанне) / культивоване». Приклади першої опозиції не раз зустрічаються в тексті. Ю. Шевельов пише про Анатолія Носова:

Для Толі приналежність до України і праця на її користь були життєвим кредо і аксіомою... У нашій родині, правда, він говорив, як і ми, по-російськи, але ніколи не дякував інакше, як словом «Дякую». Цього було досить, щоб делікатно, але виразно окреслити себе [10:т.1:74];

про Наума Кагановича:

Зі мною Каганович говорив по-українськи, з дружиною більше по-російськи, але емоційність його краще виходила по-російськи [10:т.1:190].

Цілком зрозуміло, що саме до цієї опозиції спрямований інтерес людини, яка зробила свідомий мовний вибір (і ширше – вибір ідентичності) у своєму житті. Що ж до правильного, нормативного в його складній взаємодії з натуральним, то неоднозначність цих речей привернула увагу Шевельова ще в студентські роки, про що він згадує, описуючи співкурників – «селюків з Лівобережжя»:

Вони говорили, природно, українською мовою, але це не була літературна мова, і вони не робили жадних спроб наблизити свою мову до літературної. Ніхто з них, приміром, не вживав слова **пропозиція** – це було тільки **предложення**. Уперше в житті я був у суцільно-українському

оточенні, але моя українська мова була літературна, пуристична, – їхня невимушена, некультивована [10:т.1:111].

Значно виразніший оцінний зміст має «правильність» у розповіді про Федора Медведєва; автор переконаний, що для тієї людини «правильність» мови важлива передусім як ознака, за Р. Бартом, енкратичності:

Він був десь з-під Харкова чи з Зміївщини і говорив слобожанською говіркою, дуже пильнуючи, одначе, щоб говорити правильно. Він взагалі дуже хотів бути «правильним»...

(про специфіку енкратичності Медведєва – трохи вище:

...В науковому сенсі Федя прийшов до аспірантури без знань і без найменшого вміння самостійно мислити. Зате він був членом партії. Але Федин стиль життя й поведінки не був сталевого ортодокса, а радше запобігливого учня. Партія була для нього недосяжно високо...) [10:т.1:237–238].

А в характеристиці Ігоря Костецького наголошено вже на «неправильності», неузуральності:

З почуттям міри Костецький мав проблеми завжди і в усьому... В «Українській трибуні» якийсь час він працював редактором мови. З цього він жив. Але і тут несила була йому утриматися від експериментів. Він витворив слово «вибуховини» й пустив його до газетного тексту... [10:т.2:141].

Отже, «правильна» мова – складний феномен, який не може бути оціненим однозначно; він має тісний зв'язок із грамотністю, освіченістю – і з формальністю, енкратичністю; він може спиратися на почуття міри – і на бажання догодити; він по-різному співвідноситься з «природністю»... Ось у такій складності й неоднозначності постає «правильна» мова в мемуарах Ю. Шевельова, даючи підстави для роздумів стилістам.

Несподіваним випадком метамовного використання власної назви є світоглядне розкриття людини через призму ставлення до свого імені по батькові. В оповіді про Є. Маланюка метамовним штрихом – конотований онім у свідомості особи – акцентовано самопозиціонування цієї особи:

...Родовим аристократом він не був, аристократа з себе він виробляв і почасти виробив. Ми в МУРі називали один одного на ім'я й по батькові, але Маланюк рішуче цьому опирався. «Пан Євген», ніякого по батькові. З трудом я довідався, як звали його батька, і зрозумів, чому він не хотів, щоб так до нього зверталися. Він був Филімо-

нович. Таких імен серед аристократів не було, від нього пахло чорноземом і гноєм, а щонайменше хутором [10:т.2:103].

Другий спосіб застосування метамови для змалювання образів інших людей у спогадах Юрія Шевельова – прикладання слова до особистості, яка стає ніби ілюстрацією до лексичної одиниці. Так завершується розповідь про Павла Стрелкова, доцента з російського мовознавства в Харківському університеті:

Трагедія Павла Георгійовича, якщо можна до нього застосувати таке голосне слово, полягала в тому, що він поняття не мав, що на світі існує Україна. Він не був ворожий до неї, він просто не уявляв собі, що Харків чимсь відмінний від Пермі. Ну, тепліше в Харкові, ну, більше місто, але все це Росія, всі ми **русские люди**, і він теж **русский человек**, які ж тут проблеми! І справді, до німецької окупації проблем ніби не було... Він під німцями лишився, і тут сталася біда. Ми всі мерзли й голодували, ми всі були на краю смерті. Але ми були дома, ми більш-менш знали своїх. Але тут він відчув, що він чужий. Не було ніяких актів ворожнечі проти нього. Просто його наче не було... Він гірко нарікав на брак допомоги і при останній зустрічі оповів мені, що, не бачивши виходу, записався на роботи в Німеччину, добровіль-

но... Українська земля в годину лиха його не прийняла... Не дурно в українській мові є й спеціальне слово на таких людей: **зайда** [10:т.1:303–304].

Теж у кінцевій позиції, як найвиразніший засіб (а отже, як експресема), стоїть метамовна синтагма в змалюванні декотрих галицьких філологів:

Це були люди обмежених інтересів, без уміння й здібності взагалювати, виходячи поза межі того, чому самі ж галичани дали назву – **причинкарство** [10:т.1:263–264].

Слово в такому метамовному контексті набуває ознак лінгвокультурами, а образ людини актуалізує її зміст.

У якийсь момент, доходячи до важливого й болючого періоду свого життя, Юрій Шевельов переймається змістовністю власних спогадів, «цього недолугого писання, в якому так багато стоїть поза словами і так до болю мало відкривається в словах» [10:т.1:269]. Як бачимо з цієї студії, насправді дещо в тексті відкривається у словах про слова. Метамова дозволяє авторові позиціонувати себе як мовну особистість і презентувати певні грані особистостей тих, хто опинявся поряд. Роль метамови в документалістиці, тут окреслену на вужчому матеріалі, варто різнобічно досліджувати й надалі.

Література

1. Гажа Т. П. Слобожанщина як межова земля: український вибір Юрія Шереха (Шевельова) за його мемуарами «Я — мене — мені... (і докруги)» / Т. П. Гажа // Слобожанщина: літературний вимір : [зб. наук. праць]. — Луганськ : Знання, 2003. — Вип. I. — С. 28—36.
2. Гажа Т. П. Час і пам'ять: особливості часової організації мемуарів Ю. Шевельова (Шереха) «Я — мене — мені... (і докруги)» / Т. П. Гажа // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. : Філологія. — 2004. — № 631, вип. 41. — С. 330—333.
3. Коцюбинська М. Х. Історія, оркестрована на людські голоси. Екзистенційне значення художньої документалістики для сучасної української літератури / Михайлина Коцюбинська. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — 70 с.
4. Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Л. А. Лисиченко // Мовознавство. — 2004. — № 5—6. — С. 36—41.
5. Мазур Н. Семантико-синтаксична організація мемуарних текстів Євгена Чикаленка / Наталія Мазур // Лінгвостилістика: об'єкт — стиль, мета — оцінка : [зб. наук. праць, присвяч. 70-річчю від дня народження проф. С. Я. Єрмоленко / відп. ред. акад. НАН України В. Г. Складенко]. — К., 2007. — С. 117—123.
6. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика / Н. Б. Мечковская. — М. : Аспект Пресс, 2000. — 208 с.
7. Муромцева О. Г. Про стиль лінгвістичних праць Ю. В. Шевельова / О. Муромцева // Видатний філолог сучасності : (наук. виклади на честь 85-ліття Ю. Шевельова). — Х. : Око, 1996. — С. 37—42.
8. Синица И. А. Языковая личность ученого-гуманитария XIX века : монография / И. А. Синица. — К. : Изд. Дом Д. Бураго, 2006. — 352 с.
9. Чермінська М. Автобіографічний трикутник. Свідчення, сповідь і виклик / Малгожата Чермінська // Теорія літератури в Польщі : антологія текстів : др. пол. XX – поч. XXI ст. / [упоряд. Б. Бакули ; за заг. ред. В. Моренця ; пер. з польської С. Яковенка]. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 397—428.

10. Шевельов Ю. В. Я — мене — мені... (і довкруги) : [спогади] / Ю. Шевельов (Юрій Шерех). — Харків ; Нью-Йорк : Видання часопису «Березіль» ; Вид-во М. П. Коць, 2001. — [Т. 1 : В Україні. — 2001. — 432 с.; Т. 2 : В Європі. — 2001. — 304 с.].